

Наш савременик Доситеј

1.

Пратећи судбину Доситеја, проучавајући његов живот, образовање, као и свеукупну делатност – а једнако тако истражујући његов утицај на развој српског духовног и цивилизацијског напретка и усвајања његових просветитељских погледа и столећима после његове смрти, у прилици смо да истовремено испратимо и развој српског друштва које је, како то већ бива, пошло Доситејевом стазом, али је умело и да тај пут напусти и да залута, да би се, потом, покајнички вратило на друм који води друштвеним променама.

Како успон и напредак друштва никад не иду линеарно, већ најчешће непредвидивим, неочекиваним узлетима и падовима – у зависности од великог броја унутарњих и спољних чинилаца – ваља констатовати да је и развој обновљене Србије пролазио кроз разноврсна искушења од којих су највећа била она унутарња, која почивају на сукобу партикуларних интереса народних вођа, као и она спољна, која су одраз интереса и односа оновремених великих европских сила. Али, први од

свих услова који су се постављали пред Србију био је развој идеје о националној држави.

Доситеј је био онај, драгоценим искуством и познавањем политичких прилика у Европи, судбином одабрани мислилац који је прихватио задатак да помогне устаницима у успостављању административног, дакле, руководећег апарата будуће државе Србије. Он је, доиста, одредио пут којим се мора поћи – то је стаза која се заснива на образовању и рационалном промишљању интереса српског народа; међутим, Доситејеве заслуге су далеко веће и значајније на другом, данас би се рекло, општем културолошком подручју и оне надилазе ограничења која постављају године, деценије и векови. Доситеј је оснивао школе, богословију, стварао књижевни језик, васпитавао и науковао као учитељ бројне ученике у српским срединама у расејању, као и ђаке других нација, писао и проповедао, дубоко верујући у снагу разума, писмености и школе.

Доситеј је био присутан у Србији и пре свог доласка у њу; његове књиге долазиле су у руке оних који су умели и знали да протумаче његове мисли и да их пренесу другима, али и да их, постепено, остваре у разним областима живота, од школе и цркве, до историје, етике и филозофије. У повести обновљене Србије Доситејева је појава јединствена – он је у исти мах и аналитичар и синтетичар, теоретичар и практичар, проповедник толеранције и узајамног поштовања, противник догми и затуцаности у било ком подручју живота. Његов по-

глед на свет је благ, оптимистичан, испуњен разумевањем и љубављу према роду, одмерен и неострашћен. Али његов наук заувек је променио ток развоја српске духовности и приближио га европским вредностима свога времена.

И у четвртм веку Доситејевог присуства у Срба део његових промишљања и просветитељских идеја и даље је актуелан. Не по својим програмским одликама и захтевима – који су током минулих векова уграђени у основе школства у Србији – већ више по постојању јавног или притајеног отпора усвајању његове идеје о неопходности прихватања цивилизацијских вредности развијених европских друштава. По доласку у Србију Доситеј је наишао на неписмене војводе и војводице који стварају државу и сусрео се с њиховим ирационалним страхом од принципа и поступака које ваља прихватити и уградити у основе државе која се ствара; због тога је и њихов отпор увођењу писмености био схватљив. А данас се, нажалост, сусрећемо са истом резервисаношћу, додуше замаскираном у бригу о губљењу суверенитета, контроле над доношењем политичких одлука, увођењу демократских процедура у јавном и политичком животу, као и других ставки, када нам ваља да се прикључимо развијеној Европи. Другачије речено, у Срба још није завладало начело промишљања, анализе и рационализовања које треба да претходи организацији власти и државе, а нема сумње, и да је услови.

Понадао се Јован Скерлић, пре више од једног века (1909), да је Доситејев рационализам унео низ значајних промена у начин мишљења и тумачење интереса српског народа: „У културном развоју српског народа појава Доситеја Обрадовића је од епохалнога значаја. Све до њега Срби су потпадали под духовну хегемонију средњег века и живели су у духовној атмосфери прошлости. Он прекида са том некултурном источњачко-православном традицијом и одлази непосредно у школу просвећенога Запада и његове слободне, рационалне и хумане културе. Византијски дух и руска теологија губе земљиште код Срба, и српски народ улази у културну заједницу западних европских народа. У томе погледу, Доситеј Обрадовић је иницијатор културног и напредног западњаштва, вођ у духовном ослобођењу српског народа од средњег века и Истока, и у увођењу у модерно доба и у Запад. И то му је можда највећа и најтрајнија заслуга” (Скерлић 1962: 294–295).

Али, ваља рећи да Доситеј није био само идеолог, или блаже речено, заговорник политичких и државничких идеја које би повеле српски народ путем благостања, већ је био и човек од овога света, чврсто укореван у своје време и посвећен народу који је желео да обогати, не само јасним смислом чињења, већ и атрибутима свакодневног живота, па је део његових списа, а посебно писама, могуће читати и као неку врсту програма којим се српски народ треба обавезати, како би се оствари-

ле претпоставке личног напретка и среће. Доситеј је сматрао „да срећи и блаженству појединца и друштва треба да служе филозофија, педагогија, наука, уметност, политика и економија, те да први услов среће јесте добро здравље, а други развијање умних способности човекових” (Ди Ђакомо 2015: 155).

По доласку у устаничку Србију, Доситеј се упознао са реалном ситуацијом у којој је био народ; тежња ка ослобођењу од турске власти била је јача од могућности – војних, политичких, економских – којима су располагали устаници. Да би се организовала држава, није била довољна само племенита тежња за слободом, већ је била неопходна и разрађена идеја о самобитности државе која не може да постоји без свести о себи, а потом, и без административно-оперативног апарата, војске, полиције и свих других важних служби (царина, просвета, здравство итд.). Доситеј је био суочен са партикуларним интересима појединих устаничких вођа, са њиховим несхватањем циљева устанка и опструкцијом којом су умањивали приоритете „српске револуције”. Најчешће неписмени, ограничених сазнања о начину живота изван граница турског царства, лично храбри али невични стратешком ратовању, војводице и војводе с отпором су прихватили Доситејеву намеру да описмени Србију; њима је рабош био довољно помагало за вођење трговине. Показало се, међутим, да се рабошем не може водити држава. Доситејева идеја о

неопходности школовања деце јесте заживела и утемељила се као важна ставка у програму националног препорода Србије, али није могла да надвлада сепаратне интересе главара и устаничких вођа, па је остала као заветна обавеза нараштајима који су, неколико деценија касније, ослободили Србију и почели да је – увек уз отпоре – обликују у уређену државу.

Заслуга Доситејева је, како констатује Слободан Јовановић, у томе што је „национални проблем поставио као културни проблем, истичући просвећивање као предуслов народног препорода. Ако се у нас кроз цео XIX век давао велики значај отварању школа и штампању књига, и у вези с тиме високо ценила 'интелигенција', као да би школовани људи били неки виши друштвени ред, то није било искључиво Доситејево дело, али томе је он више него икоји други писац допринео” (Јовановић 1991: 545–546).

Која Доситејева мисао се може представити као најзначајнија, носећа, као концепт који ваља усвојити и поштовати? У досадашњим, најчешће популарним изборима из ризнице Доситејевих максима, издвајане су сентенце или афоризми који су, као својеврсне паролe, односно крилатице, обавезивале понајпре ученике, а потом и све остале читаоце; најпознатија од њих, актуелна и данас, гласи: „Књиге, браћо моја, књиге, а не звона и прапорце!” Другачије речено, Доситеј препоручује учење, а не површност, промишљање, а не плитку

забаву. Реч је, дакле, о устоличењу разума као стожера, трајног станишта и исходишта човековог делања. Разум је господар човековог разумевања и тумачења света. Али, разум за који се Доситеј свесрдно залаже није интуитивна категорија мишљења, већ је то „просвијећени разум” и одатле произилази „просвјећивање разума” којим се „претпоставља активан однос према природном дару (односно према 'простом' мишљењу)” (Иванић 2015: 412).

Доситеј је успоставио концепт за развој просвете у Срба, поштујући не само националну самобитност, већ и прихватајући искуства развијеног школства у Европи. Његов „образац бављења науком и просветом, чије тежишне тачке представљају – (1) родољубље, (2) доследност највишим стандардима струке и њене етике и (3) спремност на одрицање од појединачног у корист развоја општег добра” (Несторовић 2018: 272) трајно је обавезао српско школство – од основног до високог – и одржао се, уз одређене преинаке и допуне, до данас, јер је у дослуху са коренима националног бића, без чијег поштовања нема ни националне културе, а у крајњој линији, ни очувања језика, писма и књижевности.

Овде је неминовно помињање и Доситејевог односа према цркви; реч је о његовој спремности да, у духу просветних реформи Јосифа II, одвоји школу од цркве и да се школа ослободи утицаја клерикализма. У овоме подручју реформисања мишљења и односа према цркви, Доситеј је морао

да поднесе критике, па и ударце које су му наносили конзервативни црквени кругови. Доситеј није био противник религије, али је сматрао да се школство и наука уопште морају развијати без притисака које врше религијске догме. Ослободивши школу црквеног патроната, Доситеј је успоставио „спајање вере и српског национализма. Услед тога, српски национализам био је сав прожет оним фанатизмом који религија даје, док је чисто лаички морал Доситејеве школе остао у својој превеликој трезвености готово сасвим лишен одушевљења.” (Јовановић 1991: 546).

Током минулих векова, после низа промена у статусу државе Србије – од њеног вазалног до самосталног положаја – школство и, дакако, народно просвећивање доживљавали су промене, пратећи тиме судбину земље. Али, ни пуна два века од Доситејеве смрти, његове поставке развоја писмености, школства и културе нису изгубиле на снази. И данас су Доситејеве идеје једнако актуелне као и у његово време. У томе смислу, као на коначну оцену о Доситејевом делу, упутно је да се позовемо на становиште које је формулисао Чедомир Попов: „Доситејево дело својим универзалним хуманистичким порукама не само да није изгубило значај и вредност у нашем времену, већ све више добија на актуелности и општељудским идеалима и видицима, ма колико они изгледали далеки и недостижни. Можда више него икада, Доситејеве поруке и науци баш данас су потребни и људима и

друштвима да не би потонули у незнађе и да би сачували своју моралну и духовну суштину и равнотежу” (Попов 2015: 149).

2.

О Доситејевом односу према позоришту више пута је писано током последњих година; може се констатовати да су аутори ових радова били једногласни у ставу да Доситеј није много марио за позориште, премда је, нема сумње, за време својих боравака у европским престоницама, и у великим градовима, посећивао позоришне представе. Али, у разним приликама истицао је значај драмских текстова Молијера, Коцебуа, Лесинга и других аутора, препоручујући својој читалачкој публици, као и свеколиком српству, да уваже моралне назоре и ваљане поуке које у својим драмама излажу спомнути писци. Разлога за препоруку драмских дела има, као што, такође, постоје и разлози за Доситејеву резервисаност према позоришној уметности.

Реч је о ваљано заснованом Доситејевом закључку да драмска књижевност може да врши позитиван утицај на читаоца и без посредовања позоришног апарата; у Срба у то доба професионалних позоришта није ни било. Гледајући представе у Бечу, а можда и у Паризу и Лондону, Доситеј је морао да закључи да је потребно да протекне још доста времена до настанка позоришта међу Србима, било да они живе у Аустријској царевини, било у Турском царству. Скромних драмских појава је било (*Тра-*

едокомедија Козачинског, 1734), као и школских представа (у Вршцу учитељ Михајло Крекић са ђацима приређује представу 1793), али ови племенити покушаји најављују зачетке будућих театарских подухвата, а у исти мах наговештавају и рађање драмске књижевности коју ће, правећи посрбе дела страних писаца, међу српски живаљ с обе стране Саве и Дунава уводити неуморни Јоаким Вујић, приређујући са ученицима, шегртима, калфама и нижим чиновницима представе, стварајући погодно тле за прихватање идеје како је и Србима потребно позориште. Јоаким Вујић је, као и Доситеј, био путник по своме избору, али и по невољи, и такође, као и Доситеј, обављао својеврсни мисионарски посао приближавајући театарску уметност народу коме су од игара биле познате само оне које су биле посвећене ритуалима, хришћанским (вертеп) и паганским (додоле).

Отуда Доситеј препоручује драмска дела која ће помоћи победи разума над незнањем, рђавим навикама, празноверјем и другим непочинствима. Овде се ваља присетити Доситејевих речи о својствима комедије, не само зато што је он, први у Срба, начинио мали трактат о комедији, већ због тога што је указао на корисност критике човекових лоших особина коју обавља комедија.

„Комедија је једна игра која представља нешто увеселително и шаљиво, у коју не улази никакво жестоко и свирепо прикљученије и гди при концу намереније началнога игре лица всегда благопо-

спешно излази и благополучно се совршава. При првом погледу, дакле, комедија се не чини ништа друго него весело и шаливо времена пробављеније, но отмени и општеполезни на свету људи знали су се и с овом приликом ползовати и дали су човеческом роду у игри и у шали прекрасне и превисоке науке. Ово ће засведочити у следећујућој вишешепоменутога бесмртне памети мужа комедији.

Људе развеселавати и њима, чрез игру и шалу, ка всевисочајшеј и прекраснејшеј добродетели настављеније давати и пут показивати и таквим средством њихово совершеноство и благополучије приузроковати, од овога бољше учинит' им се не може." (Обрадовић 2008: 222).

Комедија, како вели Доситеј, „показује пут” којим треба ићи, да би се човекова природа (нарав, карактер...) усавршавала и постала испуњена врлинама. О комедији, али и књижевности Доситеј ће говорити и на другом месту, сматрајући да књижевна дела нуде узоре које треба следити као путоказ у самоусавршавању: „Измишљена учени(х) и паметни(х) људи списанија, како што су басне, алегорије или иносказајеме повести, романи, на пример, како *Телемах*, *Мармонтел*, *Жил Блаз де Санџилана*, *Робинзон* и овим пододна на исти начин остроумне и благонравне комедије како Молијерове и Коцебуине, ова сва, премда измишљена сочињенија, представљају образ и различне човеческе нарави; изоштравају ум и, забављајући и возвеселављујући разумне читатеље, дају им предивна и пре-

полезна наравоученија. Зато сва овакова измишљенија морална зову се истине” (*Истио*: 135).

Ако нам је сада јаснија дистинкција која у Доситејевом промишљању драму посматра сасвим одвојену од позоришта, онда се изнова јавља питање о драмској литератури коју је Доситеј могао да чита, не само за време својих година проведених у Бечу, већ и у време кратког боравка у Паризу 1784. и Лондону 1784–85. године.

Посебну пажњу на Доситејев однос према позоришту привлачи чињеница да је живео у Бечу дуги низ година. Напуштао је Беч и враћао му се, вероватно га сматрајући местом сталног боравка. У Бечу је преводио и Лесинговог *Дамона*, објавивши га 1793, а уз њега и већ наведени мали трактат о комедији. У исцрпној студији Алојза Ујеса, која анализира Доситејев живот у Бечу и претпоставља да је Доситеј редовно посећивао позориште, посебну пажњу привлачи преглед позоришног репертоара који је Доситеј могао да прати и у њему налази уметничке доказе за своју основну тезу о разуму као доминантној снази човековог постојања.

Драмски репертоар који је могао да буде ослонац Доситејевим назорима чинила су дела класика, као и савременика; извођене су Шекспирове трагедије *Ромео и Јулија* и *Ричард III*, Молијеров *Тврдица*, Лесингове *Емилија Галоти* и *Мина од Барнхелма*, Голдонијеве комедије *Просјак* и *Заљубљене свађалице*, Дидроов *Оџац*, Мармонтелове *Моралне ипријовейке* у сценској обради Вајсеа и

Шенка, Волтерова *Заира*, као и друга дела која најављују доминацију новог драмског жанра – грађанску драму (Ујес 2008: 98–99).

Грађанска драма развијала се у другој половини XVIII века, пратећи развој и економски успон грађанског сталежа, као и рађање нових идеја о друштву које су биле плод грађанског погледа на свет. Овај нови драмски жанр, дакле, напушта образац трагедије у стиховима, а своје драмске јунаке налази у редовима нове друштвене и политичке снаге – грађанства. У основи ове драме налази се становиште о подређивању карактера или судбине личности социјалним приликама, док се на ширем плану разматрају могућни рецидиви утицаја аристократије на амбиције представника нове друштвене групе. У промишљању и анализи овог драмског жанра као основно морално становиште ради којег се драма и пише, налази се рационалистички поглед на свет у коме су идеје правде, истине, вере, породице и моралних императива неупитни закључак „разума који себе мисли”, како би рекао Аристотел.

Остаје непознаница о Доситејевим посетама париским и лондонским позориштима. Али, сасвим је извесно да је у Лондону, у исцрпним разговорима са госпођом Ливи, коментарисао друштвени, па самим тим и позоришни живот у енглеској престоници.

Доситеј није дневнички записивао значајне догађаје из свог живота; бележио их је по сећању, за-

сигурно правећи одабир података којима треба посветити пажњу. Отуда нема забелешки о позоришним представама које је, нема сумње, гледао по европским градовима, или, другачије речено, има записа само о оним делима која су пружала потврду Доситејевим етичким и васпитно-просветитељским ставовима. Правећи на овај начин селекцију података, Доситеј је имао на уму сврсисходност казивања које је било упућено малом броју образованих и великом броју необразованих Срба.

3.

О физичком изгледу Доситеја Обрадовића постоји мало података. Вељко Петровић, анализирајући Доситејев портрет на слици Арсе Теодоровића из 1794. године, закључује да је Доситеја красила „наша типична сељачка физиономија; али изразитих, паметних, добрих очију, боре око усана које носе траг савладаних таштина и страдања, одају интелектуалца, душевног човека, центлмена у правом смислу те речи. Добар човек, 'адамско колено', онакав како још непокварен наш сељак сматра неког правим човеком” (Петровић 1962: 23).

Вељко Петровић, песнички понесено упућује на *боре око усана које носе ѿраї савладаних ѿашиїна и сїрадања*, читавајући у Доситејев насликан лик своја сазнања о списатељевом напорном путовању животним стазама и богазама. Доиста, Доситејева путовања Европом представљају изазов за истраживање не само његове природе и карактера

који је поседовао уз извесну авантуристичку црту, већ и његових физичких могућности и здравља уопште. Да је Доситеј Американац, у Холивуду би већ одавно био снимљен низ такозваног *друмског филма*, односно *филма путовања* – *road movie*¹, где би се, поштујући правила жанра, приказао морални, психолошки, интелектуални и идеолошки преображај драмског (филмског) јунака. Доситеј је целог живота пролазио кроз преображаје, или боље рећи, изазивао их и подносио, почев од хоповског ђаковања, па закључно до устаничког саветника; прихватајући и примењујући знања која су нудили европски универзитети, али и сведочећи о променама до којих је долазило на европској политичкој сцени, Доситеј је на сопствена плећа натоварио велики терет народног описмењавања, просвећивања, националне и политичке хомогенизације Срба с обе стране Саве и Дунава, као и увођење цивилизацијских тековина у свакодневни живот; због тог замашног терета који је изискивао знатне умне али физичке снаге, поставило се и питање о Доситејевим моћима, да ли је његово тело било кадро да понесе бремене толике одговорности.

Био је, сасвим извесно, обдарен природним својствима која су омогућавала да деценијама ради и истовремено учи, пише и промишља, посматра живот али и у њему учествује. „Доситеј је био

---

¹ Друмски филм – радња се одвија у току путовања и том приликом долази до промене перспективе главних ликова у односу на њихов свакодневни живот (Danesi, Marcel).

неожењен, без обавеза, космополита, романтичар који је волео да лије крупне сузе у одговарајућим приликама” (Купер 2011: 177). Прилагођавао се материјалним условима, „па су због тога његова путовања често била условљавана економским потешкоћама. [...] Тако да понекад, кад је намеравао кренути некуда, план би се одједном изменио, и Доситеј би се упутио ка неком другом месту” (Лето 2011: 202). Из збира његових путовања види се да га на непрекидно кретање подстичу духовна радозналост, да сазна што више, али и потреба да стечена сазнања угради у сопствени поглед на живот у његовој целокупној разноврсности.

Коначну оцену о Доситејевом лику дао је Павле Соларић; незадовољан Доситејевим портретом који је 1801. у Бечу начинио Стефан Суботић, ученик или познаник Атанасија Стојковића, Соларић приговара сликару што је Доситеју дао „звијеркиј взор; протеже му врат и сами стас; и показује *нискої ѱокрујної Доситїеја* као високу неку огромну људину” (Соларић 2019: 263), чиме, у ствари, спочитава сликару да није успешно приказао Доситејев карактер, или духовност, што је једна од најзначајнијих обавеза којима портретиста ваља да удовољи. Насупрот Суботићевом раду, Соларић истиче Доситејев портрет Арсе Теодоровића насликан у Бечу 1794. године за који сматра да је у свему веран. Реч је, дакле, о портрету који спомиње Вељко Петровић и који се, од Соларића до данас сматра канонским.